

УДК 37.015.31:172:373.8:353.1

ВПЛИВ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ТА ПЕДАГОГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ В УМОВАХ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО РЕГІОНУ

Богомолова Н.М.

Інститут проблем виховання
Національної академії педагогічних наук України

Досліджено теоретичні питання впливу соціокультурного та педагогічного середовища на процес формування громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону. Розглянуто особливості набуття громадянської ідентичності учнями старшої школи, яка формується в полікультурному середовищі. Визначено цілеспрямованість педагогічного впливу у вихованні громадянськості старшокласників. Доведено важливість полікультурного виховання у формуванні громадянськості старшокласників. Встановлено необхідність зміщення акцентів у змісті формування громадянськості учнів старшої школи та відповідну підготовку і перепідготовку педагогів.

Ключові слова: громадянськість, ідентичність, соціокультурне середовище, педагогічне середовище, полікультурне виховання, старшокласник.

Постановка проблеми. Сьогодні Українська держава та її громадяни стають безпосередніми учасниками процесів, які мають надзвичайно велике значення для подальшого визначення, першою чергою, своєї долі, долі своїх сусідів, подальшого світового порядку на планеті. В сучасних важких і болісних ситуаціях викликів та загроз і водночас великих перспектив розвитку, кардинальних змін у політиці, економіці, соціальній сфері пріоритетним завданням суспільного поступу, поряд з забезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуками шляхів для інтегрування в європейське співтовариство, є визначення нової стратегії виховання як багатокомпонентної та багатовекторної системи, яка великою мірою формує майбутній розвиток Української держави.

Формування громадянина в Україні сьогодні детерміноване суспільними процесами, суперечність і складність яких полягають у тому, що наша країна стала на шлях одночасної побудови правової держави і громадянського суспільства. Це передбачає потребу формування таких рис особистості, як толерантність, активна громадян-

ська позиція, пріоритет загальнолюдських цінностей, повага до закону, прагнення до соціальної гармонії тощо. Тому в умовах реформування українського суспільства особливого значення набувають питання визначення перспектив розвитку особистості громадянина, шляхів і засобів реалізації її прав та свобод.

У Конституції України визначено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх народів і національних меншин [3].

Метою Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки є визначення пріоритетів та основних напрямів національно-патріотичного виховання дітей та молоді, розвитку відповідних інститутів держави і суспільства, забезпечення змістового наповнення національно-патріотичного виховання, в тому числі, – формування національно-культурної ідентичності, національно-патріотичного світогляду, розвитку діяльній відданості у розбудові України, формування активної гро-

мадянської, державницької позиції та почуття власної гідності [10].

Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді також виходить з ідеї об'єднання різних народів, національних та етнічних груп, які проживають на території України, довкола ідеї української державності, українського громадянства [6].

Україна є багатокультурною державою, в якій проживають представники понад 130 національностей, формувалася вона протягом багатьох століть, а тому всі регіони мають свої особливості, які необхідно враховувати при формуванні та реалізації державної політики, в тому числі у галузі освіти. Так необхідно враховувати склад суб'єктів освітніх систем з різним мовним, культурним та поліетнічним складом учасників навчально-виховного процесу і різноманіття цих культур в соціумі.

Метою сучасної освіти є «...виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству...» [2].

Серед основних засад державної політики у сфері освіти є: виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій; формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками; формування громадянської культури та культури демократії» [2].

Таким чином, процес виховання у навчальних закладах набуває якісно нового статусу і стимулює до пошуку різноманітних підходів у підвищенні ефективності виховання у цілісному освітньому процесі, зближення виховання і навчання, підсилення виховного потенціалу на основі індивідуально-психологічних особливостей вихованця і навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади виховання громадянськості особистості представлено у працях сучасних філософів – П. Кононенка, В. Кременя, М. Поповича, В. Ткаченка, В. Шинкарука; психологів – І. Беха, М. Боришевського, А. Маслоу, Є. Помиткіна, В. Рибалки, К. Роджерса та ін.

У педагогічному дискурсі проблема становлення громадянськості молоді обґрунтована П. Вербицькою, П. Ігнатенком, Н. Косаревою, А. Крицькою, О. Кoberником, В. Оржеховською, Г. Пустовітом, О. Сухомлинською, І. Тараненко, К. Черною та ін.

Окремі аспекти громадянськості висвітлено у педагогічних дослідженнях останніх років, присвячених вихованню культури демократизму учнівської молоді (Г. Назаренко); саморозвитку і самореалізації особистості старшокласників у процесі соціалізації (Ж. Воронцова, А. Ковальова, Н. Комісаренко); розвитку зростаючої особистості у системі вільного виховання (Т. Калініченко); формування пізнавальної самостійності та ініціативності старшокласників (В. Логвіненко, В. Манько, Т. Пащенко); сприяння громадянському самовизначенню учнівської молоді (І. Сахневич) та інших.

Процес складання, набуття довершеності й зрілості рис та якостей молодого людини у конкретному соціокультурному середовищі досліджували Т. Гуковська (формування емоційно-почуттєвої сфери), С. Додуріч (формування патріотичних цінностей), Л. Король (формування національного характеру), Р. Мохнюк (формування громадянської культури), Н. Ревнюк (формування національної самосвідомості), Н. Рожкова (формування моральних якостей особистості), Л. Устименко (формування дозвілєвої культури) та ін.

У дослідженнях науковців Т. Алексєєнко, І. Звереві, А. Капської, Н. Лавриченко, М. Лукашевич, В. Москаленко, А. Мудрика, Ж. Петрочко, С. Савченко розглядається соціокультурний і педагогічний феномен соціалізації як перехід від пасивного соціалізаційного впливу до активного, що і визначає суб'єктність особистості. У наукових працях цих вчених аналізуються закономірності, принципи, зміст та процес трансформації суспільних та громадянських цінностей, особливості їх інтеріоризації зростаючою особистістю.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Очевидно, що дослідження проблемного поля соціального виховання не має залишатися поза увагою науковців, однак, заради об'єктивності маємо констатувати, що у такому процесі немає єдиного напрямку до поставленої мети, а тому питання ефективного впливу спеціальної системи педагогічної взаємодії, різних факторів оптимізації на формування особистості в конкретному соціокультурному середовищі не регламентується й зумовлене, перш за все, трансформуючою, розвивальною функцією соціальних інститутів та індивідуальними якостями особистості, яку належить соціально виховати.

Проте подальшої розробки потребують визначення особливостей впливу соціокультурного та педагогічного середовища на формування в учнів старшої школи саме громадянськості, яка на сучасному етапі розвитку педагогічної науки визначається як «політична соціально-психологічна якість, властивість поведінки індивіда, що характеризується усвідомленням себе повноправним громадянином країни з політично зрілою свідомістю, розвинутих почуттям патріотизму і не лише співпричетністю до долі своєї країни і свого народу, а й відповідно організованою діяльністю» [9, с. 6].

Громадянськість як наукове поняття покликане увібрати в себе змістовні нюанси оптимального співвіднесення людини й суспільства, держави. Тож вона має поставати як інтегральна характеристика суб'єкта, яка містить певні складники. З огляду на актуальність набуття громадянськості суб'єктом в теперішніх соціально-політичних умовах потрібно говорити про цілеспрямоване її формування в процесі педагогічного впливу. Це призводить до необхідності розглядати системне співвідношення суб'єкта з компонентами соціального середовища, яке постає як соціокультурне, а також із спеціально організованим педагогічним середовищем.

Цей процес відповідного становлення й розвитку має бути осягненим науково, щоб оцінити можливості механізмів цілеспрямованого впливу на нього в плані ефективного сприяння в потрібному напрямку.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення впливу соціокультурного та педагогічного середовища на процес формування громадянськості у старшокласників в полікультурному регіоні.

Виклад основного матеріалу. Процес набуття громадянськості старшокласниками є органічною складовою більш загального процесу соціалізації і це дає можливість розглядати його як «громадянську ідентифікацію», а результат цього процесу позначати зокрема і як «громадянську ідентичність». Така ідентичність може розглядатись не тільки як результат ідентифікації, а також і як мета того, з чим треба ідентифікуватись, а феномен громадянської ідентичності «міститься» в соціальному середовищі і тому може поставати як цілісний образ або як система складників (якостей, цінностей, рис, тощо).

Саме такий підхід дає можливість подальшого розгляду процесу формування громадянськості старшокласників як взаємодію зовнішніх та внутрішніх факторів, а значення виховного середовища – як складової полікультурності освітнього процесу.

Формування ідентичності особистості також обумовлено особливостями регіону, його етнонаціональним складом та соціальним устроєм. Особливості полікультурного середовища вимагають у процесі формування громадянських якостей урахування низки об'єктивних та суб'єктивних факторів: національно-територіального, соціально-економічного, соціального середовища, ідеології, політики, моралі та ін.

Виховання громадянськості, в умовах сформованої політичної нації, все менше залежить від етнокультурної основи, приналежності суб'єктів до неї. А от цінність толерантності до носіїв інших етнокультурних основ залежить від умов соціалізації, тобто – середовища, – істотним чином.

Таким специфічним середовищем, на нашу думку, є полікультурний регіон. Саме проживаючи і навчаючись поруч з носіями інших культур, суб'єкт може й повинен напрацьовувати у себе відповідну толерантність до них – як до узагальненого образу, так і до конкретних індивідуальних носіїв.

Тож полікультурність регіонального соціуму стає окремим питанням, оскільки існують нюанси репрезентації етнокультурних цінностей їх носіями в різних регіонах. Одна справа, коли в масштабі регіону наявні осередки компактного проживання таких носіїв, і тоді можна говорити про певною мірою реального колективного суб'єкта. Інша справа, коли носії унікальних або навіть і поширених у регіоні етнокультурних цінностей розпорочені територіально, вписуючись в соціокультурний контекст регіону певним чином дифузно. Тоді таким носіям важче зберігати саме культурну ідентичність в цілісній громадянськості, а вплив на них інших культур – істотніший.

Полікультурність як внутрішнього, так і зовнішнього суспільного середовища вимагає від кожного громадянина країни навичок міжкультурної комунікації та толерантного ставлення до культурних цінностей інших народів. Тому дедалі гостріше постає необхідність виховання учнівської молоді до життя в культурно мінливому світі. Вирішальна роль має належати по-

лікультурному вихованню у школі, як одній із наймасовіших соціальних інституцій сучасності.

Індикатор цілеспрямованості впливу на виховання в педагогічній науці артикульовано в термінах стихійної чи цілеспрямованої соціалізації, котрі певним чином протиставляються. Так, наприклад І. Осадчий вважає, що пасивна соціалізація є процесом привласнення суспільних цінностей у соціальній спільноті, який відбувається в умовах реального середовища і не характеризується свідомою цілеспрямованою активністю виховання, в той час як активна соціалізація характеризується свідомою цілеспрямованою активністю виховання» [7, с. 9].

Але соціалізація має поставати не тільки в ціннісному аспекті, а натомість – і в решті суттєвих компонентів соціального буття, а активність виховання в його соціалізації теж може мати стихійний прояв і не знаходити адекватного відгуку в середовищі. Тож, на нашу думку, в окресленні активної соціалізації не вистачає керівного вектору зовні – *активності вихователя*. Середовище постає змістовно як ієрархія вкладених його контекстів у порядку зменшення рівня загальності: природне → культурне → соціальне → педагогічне. При цьому рівень цілеспрямованості по впливу на виховання збільшується в тому ж напрямку. Більше того, перші два контексти виглядають як цілковито стихійні, навіть попри те, що в культурних традиціях можуть міститись принципи й правила, якими гіпотетичний абстрактний вихованець має керуватись у своєму житті – вони не адресовані актуально конкретній людині, допоки соціум в особі батьків, бабусі чи інших близьких з безпосереднього оточення не актуалізують їх.

Тож можна вважати, що цілеспрямованість впливу виникає на двох останніх рівнях (соціальне → педагогічне), до того ж різниця між ними полягає в тому, що саме педагогічне середовище є спеціально створеним фахівцями – педагогами.

Розуміючи цілеспрямованість саме як атрибут педагогічного середовища, відзначимо, що воно набуває особливого значення в тих умовах, коли в суспільстві загострюються чинники, деструктивні для набуття національної ідентичності та громадянськості.

Актуальність проблеми набуття громадянськості старшокласниками в умовах сьогодення набуває підвищеного рівня, спричиняючись кількома чинниками:

1. Глобалістські тенденції, багатокультурність певних регіонів, елементи інформаційної війни проти України ускладнюють громадянську ідентифікацію.

2. Громадянська ідентичність формується саме у старшій школі (в контексті відповідного вікового періоду).

3. Необхідність зміщення акцентів у змісті формуванні громадянськості учнів старшої школи та відповідну підготовку і перепідготовку педагогів.

І вже якщо суспільство буде функціонувати успішно щодо забезпечення соціалізації, то одним з результатів цього й стане активність виховання у розвитку своєї громадянськості. А його потреба в цьому задовольнятиметься і в педагогічному середовищі, і в результаті його подаль-

ших пошуків у соціокультурному оточенні та інформаційному просторі.

Так П.В. Вербицька у своєму дослідженні зауважує, що при формулюванні змісту та завдань громадянського виховання у сучасних умовах необхідно врахувати впливи нових чинників розвитку інформаційного суспільства – глобалізації, полікультурного суспільства, рівня та потреб демократичного поступу в Україні [1, с. 58].

П.І. Кендзьор також зазначає, що соціалізація молоді відбувається в умовах множинності різних варіантів соціального позиціонування, пізнання й узагальнення дійсності, тому багатокультурність важко піддається уніфікації й вступає в суперечність із закономірностями глобалізаційних процесів [4, с. 54].

Для створення узагальненої моделі процесу формування громадянськості можливим було б поставити вихованця в центр концентричних кіл, і вважати, що він є цілком зануреним саме у педагогічне середовище, яке трансформує собою всі попередні рівні, більш загальні. Але тоді в такій схемі не враховувався би стихійний вплив на вихованця, що здійснюється з кожного із зазначених рівнів. Тож позначимо педагогічне середовище окремим структурним компонентом, котрий немов би «стоїть на шляху» сприйняття зразків громадянської ідентичності (із зовнішнього «контейнера»), причому символізує цілеспрямовану «половину» цього шляху на відміну від стихійної.

Отже, педагогічне середовище призначене опосередковувати зовнішні соціальні впливи у справі сприйняття суб'єктом предмету громадянської ідентичності, щоб зі стихійної форми вони ставали якомога цілеспрямованішими. Саме у педагогічному середовищі здійснюється педагогічний вплив на вихованця, а в плані передачі йому вмісту «контейнера громадянської ідентичності» це середовище посередництво виглядає метафорично як певний фільтр з додатковими функціями.

Таким чином, якщо визнавати певну суб'єктність педагогічного середовища (в плані здійснення ним впливу на вихованця), то для виконання своєї ролі у громадянській ідентифікації воно повинне здійснювати такі достатньо технічні функції:

- насамперед віднайти в соціокультурному середовищі те, що становить наповнення «контейнеру громадянської ідентичності», тобто, виконати функцію своєрідного **селектора** (якщо висловлюватись технічною лексикою);

- для цього доведеться «збирати» цей предмет з різних джерел, тобто функція педагогічного середовища в цьому аспекті постає як **колектор** (тобто збирач у єдиний масив);

- оскільки попередні функції тривають у часі, то цей масив має накопичуватись, допоки не стане готовим до здійснення впливу; до того ж, до існуючого масиву завжди можуть бути долучені нові складники громадянської ідентичності; тож для виконання відповідної функції педагогічне середовище має поставати як **накопичувач**;

- і нарешті – головна функція педагогічного середовища – надавати цей масив для засвоєння вихованцем у формі педагогічного процесу, також організованого у часі, коли педагогічний вплив здійснюється «порціями», що визначається усіма досягненнями педагогічної науки щодо

форм цього впливу; тож в цьому аспекті воно постає як своєрідний **«фідер»** (англ. «годовниця» – технічний пристрій для подачі матеріалу порціями для переробки).

Таким чином, можна говорити про устрій набуття громадянськості в процесі інтеріоризації в термінах складників «Я-концепції» задля використання цього як фрагменту в моделі усього процесу, який можна окреслити як низку складників, що спрацьовують послідовно: самооцінка → самопізнання → Я-образ → самоактуалізація → самооцінка.

Ми застосовуємо ці терміни для поєднання зовнішнього і внутрішнього контексту формування громадянської ідентифікації. Співставлення свого внутрішнього світу при сприйнятті зовнішніх сигналів постає як один з планів рефлексії, тож пропонуємо таке бачення процесу в рамках загальної взаємодії з соціумом у вигляді «сприйняття → переробка → видача»:

- безпосередня реакція на зовнішній сигнал, що відповідає *оцінюванню*; в плані набуття громадянської ідентичності – сприйняття тільки тих сигналів, що є ціннісно-значущими для суб'єкта; співвіднесення суб'єктом себе з тим, що сприйнято; самооцінка як процес і результат цього співвіднесення;

- безпосередня реакція на зовнішній сигнал, що відповідає *оцінюванню*; в плані набуття громадянської ідентичності – сприйняття тільки тих сигналів, що є ціннісно-значущими для суб'єкта; співвіднесення суб'єктом себе з тим, що сприйнято; самооцінка як процес і результат цього співвіднесення;

- безпосередня реакція на зовнішній сигнал, що відповідає *оцінюванню*; в плані набуття громадянської ідентичності – сприйняття тільки тих сигналів, що є ціннісно-значущими для суб'єкта; співвіднесення суб'єктом себе з тим, що сприйнято; самооцінка як процес і результат цього співвіднесення;

- безпосередня реакція на зовнішній сигнал, що відповідає *оцінюванню*; в плані набуття громадянської ідентичності – сприйняття тільки тих сигналів, що є ціннісно-значущими для суб'єкта; співвіднесення суб'єктом себе з тим, що сприйнято; самооцінка як процес і результат цього співвіднесення;

- безпосередня реакція на зовнішній сигнал, що відповідає *оцінюванню*; в плані набуття громадянської ідентичності – сприйняття тільки тих сигналів, що є ціннісно-значущими для суб'єкта; співвіднесення суб'єктом себе з тим, що сприйнято; самооцінка як процес і результат цього співвіднесення;

- безпосередня реакція на зовнішній сигнал, що відповідає *оцінюванню*; в плані набуття громадянської ідентичності – сприйняття тільки тих сигналів, що є ціннісно-значущими для суб'єкта; співвіднесення суб'єктом себе з тим, що сприйнято; самооцінка як процес і результат цього співвіднесення;

- безпосередня реакція на зовнішній сигнал, що відповідає *оцінюванню*; в плані набуття громадянської ідентичності – сприйняття тільки тих сигналів, що є ціннісно-значущими для суб'єкта; співвіднесення суб'єктом себе з тим, що сприйнято; самооцінка як процес і результат цього співвіднесення;

- безпосередня реакція на зовнішній сигнал, що відповідає *оцінюванню*; в плані набуття громадянської ідентичності – сприйняття тільки тих сигналів, що є ціннісно-значущими для суб'єкта; співвіднесення суб'єктом себе з тим, що сприйнято; самооцінка як процес і результат цього співвіднесення;

- безпосередня реакція на зовнішній сигнал, що відповідає *оцінюванню*; в плані набуття громадянської ідентичності – сприйняття тільки тих сигналів, що є ціннісно-значущими для суб'єкта; співвіднесення суб'єктом себе з тим, що сприйнято; самооцінка як процес і результат цього співвіднесення;

В першому випадку це – спілкування з такими ж, як і сам – обмін своїми «Я-образами» задля укріплення своєї громадянськості, визнання її однодумцями і схвалення таким оточенням. Також можуть актуалізуватись контексти «культурного обміну», коли представники різних культур з цікавістю обмінюються інформацією про свої особливості в рамках загальнодержавної єдності, що має для них безумовний та схвальний характер.

В другому випадку від суб'єкта може стати потрібною непохитність, твердість і навіть мужність у відстоюванні своєї ідентичності в полеміці або навіть боротьбі, актуалізація котрої можлива як нав'язана зовні.

Шляхи вирішення цієї проблеми Ю.Ю. Сугрובה окреслює зазначаючи, що адекватна й грамотна національна політика має дозволити вирішити проблему соціально-політичної та культурної єдності всіх громадян держави, незалежно від їх етнічної приналежності, «сформувавши тим самим національну ідентичність поліетнічного статусу. Така форма соціокультурної ідентичності становить собою синтез традиційних і сучасних ідентифікаційних компонентів» [8].

Теоретичне розуміння процесу інтеріоризації громадянської ідентичності надає чіткого орієнтиру в питанні практичного створення такого «Я-образу» у вихованця – він не засвоюється безпосередньо із середовища і навіть за допомогою функції «фідера» у вихователя. Натомість для повноцінної інтеріоризації вміст контейнеру ідентичності має **обов'язково пройти послідовно** через оцінювання і осмислення (обмірковування) вихованцем.

Тому задача педагогічного впливу конкретизується зокрема у створенні сприятливої емоційної передумови для інтеріоризації та надання пізнавальної інформації щодо різних сторін образу для набуття вихованцем громадянської ідентичності.

Для вирішення цієї задачі необхідно окреслити принципи, підходи, методики, які ставали б адекватним інструментарієм її дійсно успішного вирішення. У доробку провідних вітчизняних науковців знаходимо передумови для конструювання такого інструментарію.

Так, П.І. Кендзьор окреслює саме принципи у царині полікультурного виховання: це принципи «антропоцентризму, культурної відповідності, єдності інтеграції й диференціації» [4, с. 114].

У відповідності до середовищного підходу, в умовах полікультурного регіону педагогічна задача співвіднесення культур в самосвідомості вихованців та в їхніх стосунках і взаємодії постає як певним чином базова, і тому дослідники приділяють їй значну увагу.

Етноетнокультурна спрямованість освіти та якісна підготовка фахівців для закладів освіти етнокультурного спрямування, як зазначено у нормативно-правових актах міжнародних організацій ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, є суттєвими факторами заохочення культурної різноманітності, дієвим механізмом підготовки дітей та молоді до діалогу з іншими культурами у європейському та світовому просторах.

Тож, до завдань полікультурного виховання в системі діяльності школи та урахуванні осо-

бливостей українського суспільства (котре якраз в певних регіонах постає як суттєво полікультурне), П.І. Кендзьор відносить:

- формування особистості, здатної усвідомити свою соціокультурну приналежність, тобто розгляд власної культури в цілісній картині культурного багатоманіття;

- оволодіння знаннями про культурну багатоманітність свого середовища, традиції, вірування, особливості поведінки представників інших етнічних, релігійних, соціальних та культурних груп та визнання їхнього права на своєрідність та неповторність;

- встановлення позитивних ціннісних установок до представників інших культур;

- формування практичних вмінь ефективної співпраці з представниками інших культур, емпатії [4, с. 121]:

Цей перелік саме у такій послідовності є подібним до нашої моделі – перший пункт відповідає загальній ідеї цілеспрямованого формування особистості та сприйняттю соціокультурної ідентичності з відповідних складників її «контейнера»; решта пунктів – складникам самосвідомості в їхній участі в процесі інтеріоризації громадянської ідентичності Але думка про те, що «вхід» ідентичності до суб'єкта має відбуватися виключно в сприятливих для цього умовах, не артикульована достатньо чітко.

Належним чином організоване навчання сприяє толерантному ставленню, критичному світогляду та вмінню спілкуватися з представниками різних культур. Однак формування полікультурних здатностей не може бути повністю забезпечене можливостями окремих навчальних дисциплін. Значний потенціал полікультурного виховання містить позаурочна та позакласна виховна робота» [4, с. 123].

Полікультурне виховання не може системно реалізуватися в загальному виховному процесі лише засобами знаннєвої парадигми, домінування репродуктивного характеру навчання, обмеження міжпредметних зв'язків, незбалансованості світоглядних знань учнівської молоді, недостатнього використання виховних можливостей позитивних ситуацій полікультурної взаємодії, браку активних та інтерактивних методик, що сприяють формуванню полікультурних компетентностей [4, с. 124].

П.В. Вербицька також вважає за необхідне цілісне системне бачення громадянського виховання у загальноосвітньому навчальному закладі та зазначає, що застосування загальношкільного підходу має реалізовуватися як через можливості навчального процесу (інтеграція громадянознавчого компоненту у зміст соціально-гуманітарних дисциплін навчального плану), так і позаурочної і позакласної виховної роботи, демократизації громадянського середовища виховної системи у процесі залучення учнівської молоді до врядування у навчальному закладі й активної участі в суспільно-корисній діяльності в місцевій громаді на засадах соціального партнерства [1, с. 74].

Суттєвим у цьому баченні є зокрема й те, що стосується позначеної тут «демократизації громадянського середовища». Важливість демократизації підкреслюється і дослідженні П.І. Кендзьора, де полікультурна освіта і виховання

розглядаються як актуальне та життєво важливе педагогічне рішення в сучасних умовах української державності, яке «повинне лягти в основу принципово нової педагогічної практики, спрямованої на розбудову демократичного полікультурного суспільства» [4, с. 125].

Аналізуючи значення слова «демократія», доходимо висновку, що воно дає основу для цілої низки термінів. Серед них зробимо наголос на понятті «демократичність», який будемо розуміти як позначення властивостей середовища у відповідних його аспектах. Визначальною якістю демократичності державного устрою є простий і дієвий механізм двостороннього зв'язку держави з громадянином та громадою. Якщо розглядати таку якість середовища як умову в педагогічному ключі, то вона виступає чинником утвердження кількох рис у громадянина.

По-перше, якщо громадянин відчуває, що його думка почута і може бути втілена в управлінські рішення, то природно дослухатись і до інших думок. Саме таким чином утверджується **толерантність**.

По-друге, якщо перспектива втілення думки виглядає реальною, то цим стимулюється **громадянська активність**.

По-третє, якщо рішення буде здійснюватись, то воно до того має бути обґрунтованим, а потім доведеним до результату; і цим утверджується **громадянська відповідальність**.

Тож створення демократичного середовища дійсно має стати не тільки метою державотворення, але й педагогічних технологій, спрямованих на формування певних рис громадянськості. Таке діалектичне поєднання громадянської ідентичності та демократичності середовища у формі двосторонніх причинно-наслідкових зв'язків призвело й до використання відповідного терміну – *культура демократизму*. Про це йдеться у відповідному дослідженні Г.А. Назаренко, де педагогічний вплив пов'язується зі створенням інформаційно-комунікаційного виховного простору, що й має бути сприятливим для виховання культури демократизму старшокласників [5].

Культура демократизму є тією самою поєднаною ланкою, яка синтезує полікультурність і власне громадянськість. Про те, що зміст полікультурного виховання повинен формуватись залежно від соціокультурного контексту певного середовища, а акцент має здійснюватись на формуванні толерантної поведінки на засадах громадянської відповідальності та соціального партнерства» [1, с. 74].

В українських школах спільно навчаються представники різних національностей та культур, що обумовлює наявність проблем, пов'язаних з необхідністю вирішення складностей, властивих взаємостосункам учасників освітнього процесу. Про це свідчить проведене у 2016 році спільне (Центром соціологічних досліджень Мелітопольського державного педагогічного університету та Регіональним інформаційно-аналітичним центром «Освіта та громадянське суспільство» Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти) соціологічне опитування на тему «Готовність старшокласників до міжкультурної комунікації у навчально-виховному середовищі загальноосвітніх та позашкільних на-

вчальних закладів Запорізької області», у якому взяло участь понад 2 тис. старшокласників.

Більшість опитаних (58,5%) вважають, що в школі панує атмосфера взаєморозуміння зі школярами – представниками інших народів, але майже третина (34%) визначають, що така атмосфера існує частково, а 7,4% – що в їхньому закладі взагалі немає порозуміння.

Переважна більшість (76,3%) легко знаходить спільну мову з однолітками іншої національності, 17% – частково, але 6,6% зовсім не знаходять порозуміння. 58% старшокласників не звертають уваги на національну приналежність своїх друзів, але серед друзів чверті респондентів (25,8%) переважає більшість їхньої національності, бо вони вважають їх ближче за духом та поглядами, лише 16,2% мають друзів різного етнічного походження, але ж почувають себе краще серед представників своєї національності.

Знають особливості культури свого народу та національні традиції 56,6%, розуміють значення національних звичаїв – 72,6%, володіють своєю рідною (національною) мовою – 96,5%, мають бажання вивчати свою культуру (національні особливості, традиції, звичаї, мову – 48%,

Менше чверті опитаних (22,2%) мають знання про інші культури, але бажання навчитися вміню спілкуватися з людьми іншої культури – виявили 79,5%, хоча хотіли б ти вивчати особливості культури країни, народу, представники якого з ними навчаються – лише 16,2%.

На питання «Якщо я чую про дискримінацію інших національностей...», лише третину підлітків (31,2%) засмучує ця несправедливість, 18,9% ставляться до цього байдуже, а половина опитаних (50,3%) відзначають, що головне, – щоб це не стосувалося їх особисто.

При цьому переважна більшість старшокласників (65,8%) вважає, що участь школярів у міжкультурних заходах зближить їх та допоможе уникнути конфліктів.

Висновки і пропозиції. Таким чином, можна стверджувати що міжкультурні відносини у процесі формування української державності стають одним із впливових факторів формування єдності українського суспільства, де головним суб'єктом цього процесу виступає свідомий громадянин, який: зберігає свою соціально-культурну ідентичність; прагне до розуміння інших культур; поважає інші культурно-етнічні спільності; вміє жити в мирі та злагоді з представниками різних національностей, рас, вірувань; готовий до активної творчої діяльності в динамічному полікультурному і багатонаціональному середовищі.

Виховання сучасного громадянина можливе лише за умови створення демократичного середовища у навчальному закладі, який має стати для молоді людини осередком становлення особистості, здатної брати на себе відповідальність, самовіддано розбудовувати країну як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, забезпечувати її національну безпеку, сприяти єдності нації та встановленню громадянського миру й злагоді в суспільстві. Тому виникла необхідність реформування системи освіти у напрямку формування творчої особистості, здатної до саморозвитку та самовдосконалення. В свою чергу, умовою самореалізації особистості

виступає самовизначення, що є важливим засобом ідентифікації особистості як громадянина.

Тож, здійснюючи перехід від теоретичної моделі та методологічних орієнтирів до реальних процесів педагогічного впливу, необхідно поєднати окреслені принципи та підходи, теоретичні висновки з тими методичними прийомами, котрі пропону-

ються сучасними педагогами. Попередній висновок полягає в тому, що сприятливі емоційно-ціннісні умови доречніше створювати в рамках позакласної роботи, в якій для цього є більше передумов і можливостей – як в плані більшої демократичності, так і в тому, щоб закласти основу для діяльнісних проявів набутої громадянської ідентичності.

Список літератури:

1. Вербицька П.В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах. Дисертація на здобуття наук. ст. докт. пед. наук (спеціальність 13.00.07 – теорія і методика виховання). – Київ. – 2010.
2. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
3. Конституція України / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
4. Кендзьор П.І. Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу (теорія і методика). Дисертація на здобуття наук. ст. докт. пед. наук (спеціальність 13.00.07 – теорія і методика виховання). – Київ. – 2017.
5. Назаренко Г.А. Теорія і практика виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів: дисертація на здобуття наук. ст. докт. пед. наук (спеціальність 13.00.07 – теорія і методика виховання). – Київ, 2016.
6. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4068>
7. Осадчий І. Концепція громадянського виховання учнів у системі загальної середньої освіти України: авторський проект / І. Осадчий // Управління освітою. – 2015. – № 7, квітень. – С. 1–14 (Вкл.).
8. Сугрובה Ю.Ю. Громадянська ідентичність в сучасних умовах поліетнічної України. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/obraz/33/2090-gromadyanska-identichnit-v-suchasnix-umovax-polietnichnoi-ukraini.html>
9. Сухомлинська О. В. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого – до нових акцентів і наголосів / О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 2015. – № 2(87). – С. 5–13.
10. Указ Президента України від 13.10.2015 р. № 580/2015 «Про затвердження Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>

Богомолова Н.Н.

Институт проблем воспитания

Национальной академии педагогических наук Украины

ВЛИЯНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СРЕДЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ У СТАРШЕКЛАСНИКОВ В УСЛОВИЯХ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО РЕГИОНА

Аннотация

Исследованы теоретические вопросы влияния социокультурной и педагогической среды на процесс формирования гражданской ответственности у старшеклассников в условиях поликультурного региона. Рассмотрены особенности становления гражданской идентичности учениками старшей школы, которая формируется в поликультурной среде. Определены целенаправленность педагогического воздействия в воспитании гражданской ответственности старшеклассников. Доказана важность поликультурного воспитания в формировании гражданской ответственности старшеклассников. Установлена необходимость смещения акцентов в содержании гражданской ответственности учащихся старших классов и соответствующую подготовку и переподготовку педагогов.

Ключевые слова: гражданственность, идентичность, социокультурная среда, педагогическая среда, поликультурное воспитание, старшеклассник.

Bogomolova N.N.

Institute for Educational Problems

National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

THE INFLUENCE OF THE SOCIO-CULTURAL AND PEDAGOGICAL ENVIRONMENT ON THE FORMATION OF CITIZENSHIP IN THE HIGHER CLASSROOMS IN THE CONDITIONS OF THE POLYCULTURAL REGION

Summary

Theoretical questions of the influence of the socio-cultural and pedagogical environment on the process of forming citizenship in senior pupils in a multicultural region are investigated. The peculiarities of the formation of civic identity by the pupils of the senior school, which is formed in a multicultural environment, are considered. The purposefulness of pedagogical influence in the education of citizenship of senior pupils has been determined. The importance of multicultural education in the formation of citizenship of senior pupils is proved. The need to shift the emphasis in the content of citizenship of senior students and the appropriate training and retraining of teachers is established.

Keywords: citizenship, identity, socio-cultural environment, pedagogical environment, multicultural education, high school student.